

Вікторія НЕБРАТ

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ФІНАНСОВОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Подано результати аналізу джерельної бази дослідження історії української фінансової думки. Систематизовано джерела відповідно до головних етапів формування та розвитку фінансової науки як галузі економічного знання.

Ключові слова: *українська фінансова думка, фінансова наука, історіографія, первинні джерела дослідження.*

Завдання вивчення, наукового осмислення та історико-теоретичного узагальнення процесу еволюції економічної та, зокрема, фінансової думки вимагають насамперед опрацювання широкого пласту первинних джерел – літератури, що тією або іншою мірою представляє процес і результати формування наукового знання. Специфіка дослідження історії науки полягає в необхідності використання як об'єкта дослідження писемних пам'яток і фахових академічних розвідок, що суттєво різняться лексикою, широтою проблематики, змістовим наповненням, ступенем зв'язку з практикою та актуальністю в сучасних умовах. Це значно ускладнює оцінку значення тих чи інших джерел і разом з тим збагачує процес наукового пізнання. Потужна історіографічна традиція, що склалася в українській науці впродовж другої половини XIX ст., була перервана у добу тоталітаризму під впливом ідеологічної деформації суспільної історичної свідомості та умисного замовчування і вилучення з наукового обігу цілого пласту наукової літератури. Відтак відродження економічної історіографії як джерельної основи дослідження економічної історії та історії економічної і, в тому числі фінансової думки, є *актуальним завданням*.

Найбільш вагомий внесок у вивчення та залучення до наукового обігу джерел історії української фінансової думки зробив *видатний дослідник* економічного націоналізму С. М. Злупко. Укладені ним хрестоматії з історії української економічної думки, підручники та наукові видання [1–4] містять ґрунтовний аналіз писемних пам'яток і наукової літератури від листів мислителя античності Анахарсія (VI ст. до н.е.) до монографічних видань початку XXI ст. У підручниках і навчальних посібниках з теорії фінансів історичний і, тим більше, історіографічний аспект розвитку фінансової науки, як правило, відсутній. Виняток становлять окремі видання, що репрезентують фінансову школу КНЕУ [5–7] та містять історичні екскурси у проблемно-персоніфікованому викладі, але без аналізу джерел.

Сучасний рівень історико-наукового пізнання передбачає в частині методологічного обґрунтування "історіографічного синтезу" поєднання класового, культурологічного та сцієнтистського підходів за домінування останнього. Класовий підхід означає визнання впливів класових інтересів на формування і боротьбу ідей та течій у науці; культурологічний підхід полягає у сприйнятті історії науки як складової історії культури; сцієнтистський (науковий) принцип вивчення інтелектуальної історії ґрунтується на розкритті внутрішньої логіки науки, механізмів еволюції наукових поглядів, виникнення

та зміни ідей і концепцій. Отже, *метою статті* є систематизація, характеристика та оцінка джерел з історії української фінансової думки на основі засад релятивізму, еволюціонізму та кумулятивності процесу наукового пізнання.

Відповідно до основних етапів еволюції фінансової думки та її становлення як окремого наукового напрямку джерела вивчення історії фінансової науки в Україні можна систематизувати так (табл. 1):

Таблиця 1

Етапи еволюції фінансової думки в Україні

Якісна характеристика етапу розвитку фінансової науки	Історичний період	Види джерел
Зародження фінансової думки	XVI – XVIII ст.	Праці мислителів, історичні документи
Становлення фінансової науки	перша половина XIX ст.	Проекти урядових реформ, монографічні дослідження
Розвиток теорії фінансів	друга половина XIX – початок XX ст.	Навчальні курси поліцейського і фінансового права, політичної економії, основ фінансової науки, монографії, наукова публіцистика
Деструкція фінансової науки	1930–1970-ті рр.	Партійні та державні документи, навчальна література, наукові видання
Формування сучасних концепцій	1980–2010-ті рр.	Монографічні дослідження, навчальна література, публікації в періодичних наукових виданнях

Необхідність дослідження джерел, що належать до першого етапу, обумовлена тим, що вони представляють період зародження фінансових ідей у межах соціально-філософської думки, процесу обґрунтування та декларації засад економічної політики. Головною складністю є виокремлення положень, що репрезентують становлення фінансів як галузі знання, у контексті розроблення вчення про державу і державне господарство, принципів єдності суспільного та індивідуального господарства, формування загальнометодологічної основи економічної науки, що визначається обґрунтуванням доцільності, економії, раціоналізму, ранжуванням інтересів тощо. Водночас, саме така невіддільність фінансової думки від загального плину і змісту суспільствознавства підкреслює обумовленість її розвитку внутрішніми соціокультурними та економічними чинниками, роль зовнішніх філософських і наукових впливів.

Специфіка джерельної бази історії фінансової думки донаукового періоду її формування визначається потужним впливом ідеології просвітництва, гуманізму, філософії нового часу. Вже наприкінці XVI ст. в українській соціально-філософській літературі формуються основи ідеології громадянського гуманізму та правової держави. Зокрема, твори С. Оріховського-Роксолана, І. Вишенського, Ф. Прокоповича, І. Гізеля характеризуються переважанням нормативної складової, що відображає релігійний світогляд. Разом з тим, за своєю спрямованістю ці джерела мають великий прогресивний потенціал і формують основи наукового підходу до трактування і, що надзвичайно важливо, перетворення системи соціальних відносин.

Потужний вплив на концептуалізацію фінансової думки справили політичні та соціальні чинники, пов'язані з формуванням національних ринків і національних

держав. Зокрема, історичні джерела, що відображають економічний світогляд населення і процес формування господарської та фінансової політики української Козацької держави – гетьманські універсали, історичні повісті та діаріуші козацької старшини, архіви шляхетства – засвідчують поширення ідей меркантилізму. Найбільш цінними документами, що містять інформацію про зародження фінансової думки у добу національно-визвольних змагань українського народу та побудови власної держави, є документи Богдана Хмельницького, Івана Виговського та інших гетьманів, літописи Г. Граб'янки та С. Величка, "Пакти і Конституції Законів та вольностей війська Запорізького" (1710 р.) П. Орлика, правничі трактати Г. Полетики про устрій Гетьманщини, "Накази" депутатам комісії укладення Зведення законів, "Прошення малоросійського шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году", укладені за К. Розумовського та ін.

У першій половині XIX ст. розпочався процес становлення фінансової науки як самостійної галузі наукового знання, тому джерела цього періоду суттєво відрізняються від попереднього. Питання державного управління, організації державного господарства та його ресурсного забезпечення стали частиною теоретичного дискурсу в межах правничої та економічної наук. Вони розглядаються також у проектах політичних та адміністративних реформ, спрямованих на модернізацію держави. Разом з тим, остаточна втрата Україною державності призвела до того, що наукова і державна діяльність вітчизняних учених, мислителів і політичних діячів була спрямована на зміцнення інших держав, насамперед – Російської імперії. Джерелами вивчення історії фінансової думки у період становлення науки про державне господарство є праці Я. Козельського, С. Десницького, М. Балудянського, В. Каразіна, Т. Степанова, що представляють синтез класичних підходів до трактування економічних категорій та історико-етичних засад у розробленні проблематики державного управління, законодавства та державних фінансів.

Чи не найбільш плідним для розвитку фінансової науки є період другої половини XIX – початку XX ст., коли відбувалася ринкова трансформація вітчизняного господарського середовища, певна модернізація державних інститутів, а відтак – активна розробка теорії фінансів, обґрунтування митної, податкової, банківської, кредитної політики держави. Історичними джерелами вивчення історії фінансової науки цієї доби слугують навчальні курси поліцейського і фінансового права, політичної економії, основ фінансової науки, фахові монографії та наукова публіцистика. Найбільш активним було розроблення прикладних аспектів фінансової політики, проте вони були підкріплені фундаментальними дослідженнями і ґрунтовними працями в галузі теорії та історії оподаткування, державного кредиту, бюджетного процесу, державних видатків тощо. Вивчення первинних наукових джерел другої половини XIX – початку XX ст., зокрема праць В. Незабитовського, М. Бунге, М. Алексеєнка, П. Мігуліна, І. Патлаєвського, О. Миклашевського, Г. Симоненка, І. Янжула, М. Туган-Барановського, Л. Яснопольського, П. Кованька, К. Воблого, відкриває можливість з'ясувати, як саме були здобуті знання, які й сьогодні становлять теоретичну базу фінансової науки та концептуальну основу фінансової політики.

До цього періоду в історії фінансової науки належить поява низки досліджень джерелознавчого характеру. Це дає підстави говорити про становлення історико-фінансового напрямку як форми теоретичного осмислення вітчизняної та західноєвропейської економічної літератури, емпіричного узагальнення та критичного аналізу досвіду організації фінансового господарства. Крім положень фінансової теорії

та принципів фінансової політики, історичні джерела цього етапу дають уявлення про соціокультурне тло, інтелектуальні передумови та зовнішні обставини розвитку фінансової науки, що також становить важливу складову історико-економічних досліджень.

На межі XIX–XX ст. у зв'язку з посиленням етатизації економіки вагомим джерелом дослідження історії фінансової думки стають урядові документи, що відображають загальне спрямування, конкретні шляхи та форми розвитку фінансів. Зокрема, до таких джерел треба зарахувати щорічники міністерства фінансів, історичні огляди діяльності комітету міністрів, інформаційні видання про діяльність Державного банку, доповіді та робочі матеріали урядових комісій щодо впорядкування податків і бюджетної справи тощо. Багатий матеріал для аналізу та узагальнень міститься у періодичних виданнях і публіцистичних збірниках, як-от: "Современная Россия. Очерки нашей государственной и общественной жизни", "Русский экономист" тощо.

Джерельною базою дослідження ідейного протистояння та концептуальної деструкції фінансової науки в умовах інституційного зламу 1910-х років слугують документи й архівні матеріали царського уряду, Державної думи Російської імперії, Тимчасового уряду, пізніше – українських урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. Спроби теоретичного осмислення трансформації інституційної структури і, зокрема, фінансових інститутів в умовах світової війни, революційних подій та державотворчих змагань українського народу відображені у працях вчених-економістів і фінансистів-практиків, а саме: М. Туган-Барановського, М. Довнар-Запольського, М. Кривецького, А. Ржепецького, Б. Мартоса, Л. Неманова та ін.

Наступна група джерел, яку виокремлено відповідно до періодизації розвитку фінансової науки, це партійні та державні документи, навчальна література, наукові видання радянської доби, що відображають процес зміни концептуальних основ, а пізніше – вульгаризації та догматизації теорії фінансів. У 1920-х роках джерельна база дослідження все ще репрезентує теоретичний доробок вчених-фінансистів дореволюційної школи, до яких зараховуємо Д. Боголепова, К. Воблого, В. Железнова, М. Мітіліно, М. Соболева, Г. Тіктіна та ін. Поряд з тим, важливе значення має також вивчення матеріалів з'їздів Рад народного господарства, урядових декретів, розпоряджень центральних партійних органів, які в цей час безпосередньо почали формувати ідеологічні засади фінансової політики, а далі – й теорії.

Починаючи з 1930-х років у літературі все більше заявляють про себе науковці нової генерації, виховані на засадах класових підходів і політичних пріоритетів у науці. Джерелами вивчення становлення та розвитку фінансової науки в СРСР у добу формування та зміцнення адміністративно-командної моделі господарювання є праці В. Дяченка, Г. Точильнікова, Е. Вознесенського та ін. Важливо зазначити, що з огляду на те, що соціалістичні фінанси розглядалися переважно як розподільча категорія, частина надбудови, для вивчення еволюції фінансової думки важливе значення мають наукові та навчальні видання із загальноекономічної тематики, зокрема матеріали теоретичних дискусій щодо методологічних проблем економічної науки, обговорення проекту підручника політичної економії тощо.

У своїй праці "Економічні проблеми соціалізму в СРСР" (1952) Й. Сталін, визнавши об'єктивний характер економічних законів при соціалізмі, наголошував на обмеженості сфери дії товарного виробництва та його закономірностей. Такий підхід означав "винесення" фінансових відносин зі сфери безпосереднього господарювання у сферу економічної політики, підміну економічних законів рішеннями партії та уряду

закріпленими юридичними нормами. Це визначає партійні та урядові документи радянської доби як важливе джерело дослідження еволюції фінансової науки.

У другій половині 1960-х років потреба наукового обґрунтування шляхів реалізації господарської реформи спричинила появу низки досліджень, у яких по-новому ставились питання фінансових відносин держави і підприємств, ролі вартості і прибутку при соціалізмі. Серед таких – праці О. Агафонова, В. Корнієнко, О. Лібермана, Я. Лінійчука, І. Лукінова, Ю. Пахомова, Д. Тимошевського, А. Чухна, І. Ястремського та ін. Особливістю джерелознавчої бази 1960–1980-х років є те, що є суттєва відмінність між нормативно-декларативним характером офіційних документів, підручників та навчальних посібників і позитивно-проблемним підходом до аналізу фінансів у науково-публіцистичній літературі.

Починаючи з 1970-х років, у вітчизняній економічній літературі питання характеру і змісту фінансових відносин все більше пов'язуються з проблемами економічного розвитку. Зокрема, джерелами вивчення проблематики обмеженості централізованих форм фінансування промисловості, взаємозв'язку успішності НТП та організаційно-фінансових відносин є праці О. Агафонова, П. Багрія, О. Василика, М. Герасимчука, А. Даниленка, В. Опаріна, В. Федосова, М. Чумаченка, С. Ямпольського та ін. Із середини 1980-х років нового, реалістичного звучання та прогресивного значення набувають нормативні джерела – партійні та державні документи, в яких обґрунтовується необхідність прискорення соціально-економічного розвитку країни, реформування всіх сторін життя суспільства, перебудови фінансових, економічних і політичних відносин.

Кардинальна зміна методологічних підходів до трактування змісту фінансової системи, обумовлена ринковою трансформацією економіки та здобуттям державної незалежності, визначає початок нового етапу в історії вітчизняної фінансової науки. Джерелами вивчення новітніх уявлень українських вчених про напрями і засоби наповнення бюджету, зміцнення національної валюти, розбудови ефективної фінансової системи є ґрунтовні праці провідних фахівців у галузі фінансової науки А. Даниленка, В. Зимовця, М. Карліна, В. Козюка, А. Крисоватого, О. Кириленко, І. Луніної, В. Опаріна, К. Павлюк, І. Розпутенка, М. Савлука, А. Соколовської, В. Федосова, Н. Шелудько та ін. Усталені положення щодо функціонування фінансової системи у транзитивній економіці та закономірностей розвитку фінансів представлені у навчальних виданнях – підручниках, посібниках, методичних матеріалах, що також слугують джерельною базою дослідження сучасного етапу еволюції фінансової думки. Розроблення найбільш проблемних та дискусійних питань, що не мають однозначних готових рішень, представлено в науковій періодиці, яка виконує роль "передавального механізму" між практичними потребами економічного розвитку та фінансовою політикою.

*Таким чином, джерельна база дослідження історії вітчизняної фінансової думки є доволі репрезентативною і засвідчує різноплановість підходів до аналізу фінансової проблематики та багатство надбань української економічної науки у цій галузі. В результаті аналізу джерел історії фінансової думки в Україні для кожного періоду визначено: соціокультурні передумови стану та розвитку фінансової науки; характер проблематики, що розроблялась; обсяг джерельної бази та її специфіку (склад); характер методологічних принципів фінансових досліджень. *Перспективи подальших досліджень* пов'язані з розкриттям змісту фінансових концепцій, теорій і головних принципів фінансової політики, що визначаються на основі практичних запитів, стратегічних пріоритетів та обґрунтовуються фінансовою наукою.*

Література

1. Злупко С. М. *Персоналії і теорії української економічної думки* / С. М. Злупко. – Львів : Євровіт, 2002. – 528 с.
2. Злупко С. М. *Українська економічна думка. Постаті і теорії* / С. М. Злупко. – Львів : Євровіт, 2004. – 544 с.
3. *Українська економічна думка : хрестоматія / уряд., наук. ред. пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід.* С. М. Злупко. – К. : Знання, 1998. – 448 с. – (Трансформація гуманіт. освіти в Україні).
4. *Українська економічна думка : хрестоматія / уряд.* С. М. Злупко. – К. : Знання, 2007. – 694 с.
5. Василик О. Д. *Теорія фінансів : підручник* / О. Д. Василик – К. : НІОС, 2000. – 416 с.
6. *Теорія фінансів : навч. посіб.* / [Леоненко П. М., Юхименко П. І., Ільєнко А. А. та ін.] / за заг. ред. О. Д. Василика. – К. : Центр навч. л-ри, 2005. – 480 с.
7. Юхименко П. І. *Теорія фінансів : підручник* / П. І. Юхименко, В. М. Федосов, Л. Л. Лазебник; за ред. проф. В. М. Федосова, С. І. Юрія. – К. : ЦУЛ, 2010. – 576 с.

Редакція отримала матеріал 23 березня 2012 р.